

מי מפחד מקודיקולוגיה?

להתפשטות של הפקת ספרים בצורת קודקס באזוריים שמסביב לאגן הים התיכון ולධיקת וגלייה של המגילות היו סיבות חמורות ותרכזיות. הקודקס הוא כלי קיבול לטקסטים גדול מן המגילות, נוח ממנה בהרבה לשימוש ולשימוש, לטלטל, לאחסון ולשימוש. אלא שפק טבע המ עבר הטכנולוגי מצורת המגילות לצורת הקודקס חותם מהפכני על תולדות התרבות באזוריים אלו. הנוצרים אימצו את הקודקס כבר במאות הראשונות לספירה לצורך הפצת כתבי הקודש שלהם, ומשנת 300 בערך היה הקודקס לצורת הספר העיירית של טקסטים נוצריים – יווניים, לטיניים וקופטיים – ובדרוגה גם להעתיקות של הספרות הלאנוצרית הקלסית. ואילו היהודים סייגו מאוחר יותר, לא לפני התקופה העברית והתחלה הפעילה הספרותית של הגאנונים, ככל הנראה במאה השמינית. על כך מעידים הקשי השרי השימוש במילה 'ספר' בספרות התלמודית

כתב יד ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי
גומנה, אמצע המאה הארבע עשרה
 Heb. 8^o5214

הקודיקולוגיה היא דיסציפלינה העוסקת בספר שהופק ביד בצורת קודקס. לצד הפליאוגרפיה, העוסקת בפתח. הקודיקולוגיה עוסקת בקודקס מהיבטים חומריים, טכניים, טכנולוגיים, גրפיים, פונציונליים, אינטלקטואליים וחברתיים.

המונה 'קודיקולוגיה' נטבע לראשונה הראשונה בשנת 1950 לציון הארכאולוגיה של כתבייד בצדota קודקס העוסקת בהיבטים החומריים והטכנולוגיים של הפקתו. מאז הלהקה ופשטה ההכרה בחשיבות העיסוק בהיבטים הפיזיים והטכנולוגיים של כתבייהיד הלטיניים, נוסף על העיסוק בהיסטוריה ובטיפולוגיה של הכתב, שהפליאוגרפיה המסורתית ראתה בו את תכליתה. אולם בראשיתה צומצמה הארכאולוגיה של הקודקס לכטבייהיד היחידי, החד-פעמי, ולא תהייתה לאוכלוסיות של כתבייד ולמושוף להן. עיסוקה העיקרי הוא קודיקולוגיה. בייחוד אני עוסק בקודיקולוגיה של כתבייד מימי הביניים הכתובים בכתב עברי ובהשוואה לקודיקולוגיה של כתבייד לטיניים, יווניים וערביים.

הספרים שהופקו בכתב עברי בימי הביניים, קודם להמצאת הדפוס, כמו מהם בספרים שנכתבו בכתביהם אחרים באזוריים שמסביב לאגן הים התיכון – במצרים התיכון, במרoco אסיה, באירופה ובאזור אפריקה. צורתם צורת קודקס העשוינו קונוטרים קונוטרים והם מורכבים מגילונות מקופלים. לאחר תפירתם וכיריכתם אפשר לדפדף בהם בנוחיות. הם נבדלים מן המגילות – צורתם של הספרים בעולם העתיק.

חפצי תרבות אלו תיועכו בין מחברי טקסטים או עורכיהם לבין הקוראים. הם גילמו מסרים מילוליים בצורה פיזית וחוזותית. מצד אחד הם ערבו לרציפות ולכלויות תרבותית, מצד אחר שימושו כלי קיבול להתחדשות – דתית, רעיונית, ספרותית ומדעית – ואמצעייעיל להתפשטותה על פני אזוריים רחבי ידיים. בהפקת הספרים חבירו יחד גורמים ואינטראסים מגוונים, גלויים ובלתי מודעים, חומריים וטכנולוגיים, גרפיים ואמנותיים, טקסטואליים וסמיוטיים, כלכליים וארגומטריים. מרובי פנים ומורכבים היו הטכנולוגיות, תהליכי הייצור החומריאי, דרכי העיצוב על פי עקרונות אסתטיים וצריכים תפוקדים שהכתבו גם את הסידור החוזותית של הטקסט ופריסתו האחדה. כך גם מערכת השיקולים והאלוצים הכלכליים שהיו כורוכים בהפקה היינית של הספרים והעתקת הטקסטים בכתב. כל כך מרובים פניהם עד שאפשר בהחלט להגדיר את כתבייהיד כמורים קדם-תעשייתיים שהכתבו גם את הסידור החוזותית של הטקסטים ובימי הביניים. אין ספק שיש Zukof לזכות דפוסי יוצרים וסידוריהם את התפשטו והשתכללו מהירה של הדפוס המכני במחצית השנייה של המאה החמש עשרה.

כתב ייד אוקספורד, הספרייה הבודליאנית 14
צרפת, 1340

צרכיהם גרם שלא נוצרו ספריות מוסדיות אפילו בשליה ימי הביניים, חז' מאוספים צנوعים של ספרי מקרא ותפילה בבית הכנסת. שלא כתבייהיד האחרים, שרובם נשמרו באוספים מלכוטיים, אריסטוקרטיים וכנסייתיים או במנזרים ובמסגדים – הספרים העבריים לא רוכזו ולא נשמרו באוספים מוסדיים, קהילתיים או במרוצי הלימוד, אלא בספריות פרטיות לרוב, בעיקר במרוצ, באיטליה ובספרד.

אפשר שהבלאי מחמת השימוש הרוב בספרים העבריים והכזיבון האינדייזואלי המובהק של יוצרים וצרכיהם בחברה היהודית האורינית הם הסיבות הראשונות במעלה להיכחדות רוב כתבייהיד. יתכן שהצרכיה המרובה והשימוש התכווף גרמו לאבדנים של רוב כתבייהיד בימי הביניים יותר מפגעי הטבע והזמן, החרמות הספרים והעלאתם על המוקד באירופה הנוצרית.

כאמור, שרדו בידינו כתבייהיד מראשית המאה העשירה ואילך מהמוראה התיכון וכנהרא גם מצפון אפריקה. מהמאה האחת-עשרה ואילך השתמרו כתבייהיד בצינוי תאריך גם מאיטליה; מחצי האי האיברי, מצרפת, מאנגליה, מגרמניה ומהאזור הביזנטי שרדו כתבייהיד מהמאה השתיים-עשרה ואילך. עד אמצע המאה השלווש-עשרה מספרם אינו רב, אך הוא הולך וגדל מאז ואילך ומגיע לשיאו במאה החמש-עשרה.

והמדרשיית, מצוי הספר בכתב עברי, והМОונח לקודקס במקורות העבריים המופיע כנראה רק בסוף המאה השמינית ואולי מאוחר יותר.

חלל מעורפל ותומו של שמוña מאות שנה בערך פעור בין הממצאים העשירים של הספר העברי בזמן העתיק – מגילות מדבר יהודה ושיריהן הרבים מתקופה ההלניסטית וראשית התקופה הרומית – ובין הקדומים שבקודקסים העבריים, שבהם ציוני תאריך מפורשים. רק עשרות קטעים של כתוב קולמוס עברי שרדו בחלל זה. רוב השרידים האלה נכתבו על גבי פפירוס בתקופה הביניונית ונמצאו בחפירות במצרים עם פפירוסים יווניים. מ캡טם דוקומנטוריים ורק מיועטם ספרותיים. בין כתבי הפפירוסים הספרותיים אין אפילו אחד שאפשר להוכיח שהוא שריד מקודקס. מהברור שהנוצרים העדיפו את הקודקס מן המגילה כדי להפיצו כתבי הקודש שלהם וכדי להידל מהיהודים. היהודים הוסיפו לכתוב את כתבי הקודש שלהם על מגילות. יש לשער שהתפשטו הקודקס בקרב הנוצרים גרמה לתגובה היפה אצל היהודים. מן הסתם נהנו היהודים מאימציו, משום שזוהה עם הנוצרים, ודבקו בצורת המגילות העתיקה עוד מאות שנים.

המספר המשוער של כמאה אלף ספרים בכתב עברי ושרידיהם שהשתמרו מתקופה בת שש מאות שנים – מהמאה העשירה עד המאה החמש-עשרה – הוא כמובן רק חלק קטן מכתבייהיד שהופקו בתקופה זו. מספר שרידי הספרים שנמצאו בוגנזה בבית הכנסת של הקהילה האוריינית-ישראלית בפוסטאט, היא קהיר העתיקה, ממחיש את תפוקתם הרבה ואת צרכיהם הגבוהים בקרב היהודים בארץות האסלמים. לפי תاريיח התעדות שנמצאו שם נגנו באת גניהזה זה בשנים 1000–1250 רוב שרידי הספרים. בתקופה זו בלבד נגנו שרידיהם של כ-30,000 ספרים לפחות לצרכי קהילה אחת מהקהילות היהודיות שהיו בפוסטאט.

כתב ייד לטיניים, יווניים ובמידה ידועה גם ערבית הופקו במאות תקופה ארוכה ביוזמת הממסד הדתי, האוניברסיטאי או השלטוני. הם יוצרו בפיקוח סמכותי על העתקת הטקסטים במרכזי העתקה כנסייתיים ובי-מעתיקים ולימים בתאילנד חילוניים וஸחוריים. לעומתם, את הפקט הספרים העבריים לא יזמו הממסד הקהילתי, הנהגה הרוחנית או מרכזי הלימוד, אלא זו הייתה יומה פרטית. במרכז התורה לא היו מרכזי העתקה ולא היו בתים מלאכה מסחריים שייצרו והפיצו ספרים בסיטונאות. הפקט הספרים והעתקת הטקסטים נעשתה בידי היחידים, מחציתם מעתיקים מקצועיים שנשכו לצורך זה על ידי המבקשים להם עותק של טקסט זה או אחר, ומהцитם תלמידי חכמים ומשכילים שהעתיקו לעצם. לשיעור גבוה כל כך של הפקט עצמית אין אח ורע בחברות האחרות, ביהדות הנוצרית, והוא מייד על מידת האויניות בחברה היהודית. בשל האוטונומיה של כל קהילה וקהילה, במיוחד באירופה, ובשל היעדר הנהגה סמכותית מרכזית בחברה היהודית המבוזרת בימי הביניים הופקו הספרים בעלי הכוונה, והtekstum הופצו בעלי פיקוח בעורצים פרטיים בלבד. מילא לא נוצרה שום סטנדרטיזציה של נוסחים. הצבען הפרטני המובהק של הפקט הספרים ושל

כתביה ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי
Heb. 8^o5214 גרמניה, אמצע המאה הארבע עשרה

כל התכונות הנראות לעין והניתנות למדידה ולכימוט – פיזיות, תכניות, גרפיות – בכל אחד מכתביהיד גוףם באטרם. הם הניתנו שעל פי שלדה זו של כמה אלפי כתבייד מתוארכים יהיה אפשר לנונן טיפולוגיה היסטורית של מלאכת הספר העברי ודרך הփוצה של הטקסטים בידי הבניינים באזורי הפקטם. מבחינה אופרטיבית הייתה המטרה לחשוף ולהעמיד באמצעות דגימה נרחבת ווגרת בוחנים וכליים אמינים לזיהוי או לאומדן זמן כתיבתו של כתבייד ואзор הפקטו – נתוניים חינויים לחוקר הטקסט ולהיסטוריון המבוססים את חקרותם על מקורות קולט סייראט, ובירושלים – אני, שرك החוצה והופקדה על המחקר כותב כתבייד. בפריז הגיעה את התחלתי את עבודת הדוקטור. בשנת 1965 אישרה האקדמיה את הקמתו של המפעל, ובשנה שאחריה החלה העבודה התיעוד. במהלך השנים תיעדו כמעט כל כתבייד המתוארכים ברחבי תבל, בכלל זה גם האוספים העתיקים והערירים ברוסיה, שהיו נועלים בפניינו עד שנת 1991. התברר שרוב התכונות הקודיקולוגיות אכן מתפלגות ומתקבעות למשותות אוציאות אופייניות ומהן גם משקפות התיכים קרונולוגיים מובהקים. כמו אוציאים הובחנו התפתחויות ותמורויות בטכניקות הייצור ובדרכי הייצור שראויל לעמוד על טיבן האסתטיות, או אותן הנעוצות בשיקולי קריאות הטקסט וскопתו ואף בצורכי הלימוד של האליטה המשכילה.

להתהווות מסורות שונות ונבדלות זו מזו של כתבי ספר גרמו פיזורים יוצאים הדופן של היהודים והפרישה הנרחבת של הפקת ספריהם: בארץות האסלאם המזרחי והמערבי, שהשתמשו בכתב הלטני והיווני ממרכז אסיה במזרח ועד אנגליה בקצוות מערב ומתרמן בדרום ועד גרמניה בצפון; וכן עצם הצbijון האשיש של העתקת הספרים העבריים. כל אלה השפיעו גם על עיבוד חומרה הכתיבה ומראייהם, על טכניקות ייצור הקודקס ומבנהו, על לימוד הטקסט ועל הדרכים לשיפור שקיופתו, על קרייאותו ועל נוחות השימוש בו, על העיצוב הגրפי של מפתחי הספר ועל טעם האסתטי בכל אזור אורתודוקסי. כתבייהיד העבריים מציגים לפניינו לא רק מגוון עשיר, מורכב ומאתגר של טיפוסי כתב, טכניקות ייצור וגולםים חזותיים של הטקסט, אלא גם התפתחויות, תהפוכות ותמורים אבולוציוניות.

הדעות החלוקות על מעמדה של הקודיקולוגיה ביחס לפלאוגרפיה המסורתית ועל המינוח ההולם שני היבטים אלו של הספר המופק והכרוב ביד. אני סבור שיש להשתמש במונח קודיקולוגיה לעיסוק מהקרי הcoilל כתבייהיד בצורת קודקס. המונח הישן – פלאוגרפיה (חקר הכתב) – הוא אך אחד היבטים, היבט חמקם שחקירתו עדין חסра כלים ובוחנים אובייקטיביים מוגבלים. כך או כך, הקודיקולוגיה אינה עוסקת כתבייהיד ככלי קיבול למסורת טקסטים ושימורם בלבד, אלא כמושגים מתוחכמים המשמשים נושאי מחקר בהיסטוריה התרבותית והחברתית של ימי הביניים.

בראשית שנות השמונים של המאה העשורים חל בדיסציפלינה הצעירה בתחום כתבייהיד הלטיניים מפנה מתודולוג רשות השפעתה של אסכולת הקודיקולוגיה הכתומית חל מפנה בקודיקולוגיה ובכלי המחקר שלו. האסכולה אימצה מתודות אקספרימנטליות (לפי שימושו של מושג זה במדעי החברה) ואמפיריות, וקרה לאיסוף מקיף של נתונים מדדים על מספר גדול ככל האפשר של כתבייד, כדי לבחוש את הטיפולוגיה שלהם, לראות בספר הכתוב ביד חבר בקבוצה ולא פרט, ובכתביהיד לראות אוכלוסייה. הגישה של הקודיקולוגיה הקולקטיבית מקיפה את כל השלבים של תולדות הספר הכתוב ביד – החל בייצורו ותהליכי הפקטו, העתקת הטקסט ושיפור קריאותו באמצעות גרפים, עיצוב מפתחי הספר ועיטוריהם, וכליה בהפצתו, קליטתו, השתמרותו וגלגוליו. במחקריהם ניסו בני אסכולה זו לזהות את הגורמים הטכנולוגיים, הכלכליים, הכלכליים, הכלכליים והאנטקטואליים שהחוללו את התהליכים האבולוציוניים הניכרים בתולדות ההפקה של הספרים בידי הבניים, וכך הפכו תחום עוז מסורתי לדיסציפלינה היסטורית.

המשוערה שנה קודם לכן העוזו שני צעירים בתחילת דרכם המחברת להציג לאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ולמכון לחקר הטקסטים ותולדותיהם של המרכז הלאומי לכתביהיד מודיע בצרפת פריקט שאפתני, נועז, יקר ורחב-היקף: איתור כל כתבייהיד העבריים שיש בהם ציוני תאrik ומקום מפורשים במסאות הספריות והאוספים בעולם ועוריכת מחקר ותיעוד שיטתי, ממחזה ומפורט של

ואופרטיבית הקדימה הקודיקולוגיה העברית את הקודיקולוגיה הלטינית והיוונית בשימוש בשיטת המחוקר הכתומתית. הקודיקולוגיה העברית שונה מהקודיקולוגיה האירופית בעלת השיטה הכתומתית בכך שאינה מנעה מלעוסק גם בקודיקולוגיה אופרטיבית ויישומית. אדרבה, אף שוגם בראש מעייניה עומד המחקר הטיפולוגי והאבולוציוני של אוכלוסיות כתבי-היד, היא מרובה לישם את מצאי מחקריה הקולקטיביים בזיהוי זמנים ומקומות של כתבי-היד. הדבר נעשה הן במונוגרפיות מפורחות הן בקטלוגים של אוסףים שלמים.

אימוץ השיטה הכתומתית כורך גם בעיות מתודולוגיות שיש להמשיך ולהתמודד אתן, כגון שאלת תקופות הייצוג המקרי של קורפוס כתבי-היד המתוארכים שורדו ומידת התקופות של הממצאים הסטטיסטיים שאינם בלבדים לזמן ואזור ההפקה. לנוטני הסתברות אין כמעט כל משמעות לזמן ומקום, אלא רק לאפיון קיבוצי, ומעלה הכל ומעבר לביעות המתודולוגיות השאלת המתעדות ומנסרת בכל חקירה מדעית היא מודיע: מדוע השטנה כליל עיבוד הקלף בגרמניה ובצՐפת באמצעות המאה השלוש-עשרה? מדוע הומרה שיטת השרטוט באיטליה בשנות העשרים של המאה החמש-עשרה? מדוע התפתח כתב רהוט יותר בארצות האסלאם הרבה לפני שהחלה התפתחה בארכות הנצרות? כיצד>tagבשו מסורות כתב ומלאכת ספר משותפות באזוריים נרחבים בניסיבות האינדיידואליות של הפקט הספר העברי? שאלות מסוג זה הן המעניניות ביותר במחקרנו.

כתב-יד אוקספורד, הספרייה הבודלאנית 5
סגוביה, 1487

פורסמו קורפוסים רבים כרכים של כתבי-היד בכתביו תאריך ואסיפות של טיפוסי כתב, טיפולוגיה ארכאית של מלאכת הספר העברי ומהקרים רבים. במהלך העבודה התבדר שתהchallenge לתעד את כל המשתנים שבפקה החומרית והtekstualית הייתה מוצדקת לא רק מטעמים תאורטיים של חקר הספר על כל פניו, אלא גם מטעמים מעשיים – הנسبות ההיסטוריות המיוחדות לעם ישראל. נמצא שחוימית מכלל כתבי-היד המתוארכים כתובים בדי מעתקים מהגרים שהושיבו בדרך כלל לכתוב בכתיבת ארץ מולדתם, אך התכונות הקודיקולוגיות של כתבי-היד שהפינו אופניינות לאזרע פעילותם. באזוריים מסוימים ובתקופות מסוימות היה חלקם של המתקים המהגרים גדול יותר, למשל באיטליה בין שלהי המאה הארבע-עשרה לבין סוף המאה החמש-עשרה – מלחית מכתבי-היד הרבים שהופקו שם (ששעים 40 אחוזים מכלל כתבי-היד שורדו בכל האזוריים בתקופה זאת) כתובים כתיבות שאינן איטלקיות אלא ספרדיות, אשכנזיות ויזניזיות. מובן שבמציאות זאת יוזי של מוצא כתבי-היד אינו יכול להיות מבוסס על טיפוס הכתוב גראד, אלא על שילוב של הקליסטור הקודיקולוגי, המשקף את אזור ההפקה, עם טיפוס הכתוב – שאם אינו תואם לקליסטור הקודיקולוגי, ייעד רק על מוצאו של המעתיק.

כל הנתונים הקודיקולוגיים, הפליאוגרפיים, הביבליוגרפיים והtekstualים שנחקרו ותוועדו הוסבו באמצעות קידוד למאג' נתונים מוחשכבר בתקופה קודמת של המהפכה המחשבים. כיוון שהזדרזנו לפתח מג' אלקטטרוני, נאלצנו להסתגל לתרומות טכנולוגיות רבות ולהסבירות של חמרה ותכנה. במרוצת הזמן פותחה ושוכלה תכנה מיוחדת המאפשרת שילוב של רכיבים קודיקולוגיים, ספרתיים, טקסטואליים ותומונתיים של עמודים לדוגמה מכל כתבי-היד. מערכת דיליה מורכבת ביותר נבנתה במיזח לפי צרכינו. מאגר הנתונים האלקטרוני הזה הוא לפחות ייחיד במינו בעולם, ויש בו משום פריצת דרך מתודולוגית בפליאוגרפיה ובקודיקולוגיה של שאר הכתבים. בעוזרת המאג' אפשר לשולט בריבירבות הנתונים שנאספו (המשתנים הקודיקולוגיים בלבד מונחים יותר מאשר מאות לכל כתבי-היד), למיין, לקבץ לקבוצות, ובויקר לעורך חיתוכים מורכבים וסטטיסטיות גאוכורנולוגיות ולהמחישן בగופים. על סמך המאג' ותוכנת הדיליה אפשר עתה להעמיד משבע עדות לכל כתבי-היד, למיין, לקבץ לקבוצות, ובויקר לעורך טיפולוגיה היסטורית סדרה המイスדת על בסיסים כמוות ומדיד. יתר על כן, המאג' ותוכנת הדיליה שפותחה מעמידים כל' מודיק ביתר לזמן אוור הפקתו וזמן של כתבי-היד חסר תאריך ומקום על ידי איתורם כל כתבי-היד המתוארכים שיש להם צירוף זהה של תכונות ולהשוואת כתיבותיהם.

פרויקט זה של הקודיקולוגיה והפליאוגרפיה העברית השתיית את מהקרו מהקיים כבר מיסודה על המודדה הכתומתית, וכן רב למדדי לפני הקודיקולוגיה הלטינית והיוונית, והוא אף היחיד שמשמש אותה בתיעוד גלובלי של רוב רובם של כתבי-היד המתוארכים. לא העמדנו מראש פיגומים תאורטיים. גישתנו הייתה שמחקר ההיסטורי מתוך גישה אבולוציונית יכול להיערך רק בתום עבודות השدة המכזה, אישוף הנתונים, מינום ועיבודם. לפיכך, מבחינה מעשית